

Моральна культура особистості у вимірі творчої спадщини Івана Огієнка

... Час часує із майбутнього, і висвітлює людству справді високодостойне, гідне, прекрасне. Із зміною часу змінюється ставлення до минулого. Це добре простежується на постаті Великого Українця, людині високої культури, енциклопедичних знань, незламного патріота України – Івана Огієнка (митрополита Іларіона). Тривалий час навіть в Україні його ім'я і спадщину знали одиниці. Адже ні в тринадцятитомній «Українській радянській енциклопедії» (1960 р.), ні в тритомному «Украинском советском энциклопедическом словаре» (1988 р.) знайти прізвище Івана Огієнка було марною справою. Натомість у передмові до енциклопедії зазначається, що вона є «універсальним довідником з різних галузей сучасної науки, техніки і культури, загальним зведенням найважливіших надбань вселюдської цивілізації» [1, с. 5].

Отже, видатний вчений, релігійний, культурно-освітній, громадський діяч – Іван Огієнко, який залишив нам, українцям, і всьому людству багатющий культурний спадок (понад 1000 друкованих праць!), через ідеологічну заангажованість упорядників енциклопедій і словників не був зарахований до «вселюдської цивілізації»... Про життя і творчість Івана Огієнка не міг не знати головний редактор української радянської енциклопедії М. П. Бажан, який народився у м. Кам'янець-Подільську – місті, де так плідно працював майбутній митрополит Іларіон.

Вочевидь, правим був мудрий Геракліт, який казав: «Усе тече, все змінюється»... На переломі ХХ-ХХІ століть відбулися надзвичайно важливі зміни не лише в Україні, а й на всьому пострадянському просторі. Те, що багатьма вважалося вічним і непорушним – Радянський Союз, луснув, як мильна бульбашка. Україна стала незалежною, суверенною державою. Піклуючись про вшанування українських педагогів, діячів освіти, науки, культури, Кабінет Міністрів незалежної України прийняв Постанову № 510 від 20 квітня 1998 р., в якій наголошується на необхідності проведення урочистих педагогічних читань,

конференцій, присвячених видатним українським педагогам; організації зустрічей фахівців, учених зі студентами, вчителями, батьками, щоб привернути увагу до проблеми розвитку української педагогічної думки; висвітлення в педагогічній і громадсько-політичній пресі творчої спадщини представників української педагогічної думки, праці яких ще недостатньо представлені в педагогіці [17].

7 лютого 2007 р. видано Указ Президента «Про вшанування пам'яті Івана Огієнка» за № 85/2007 р. У п. 2 Указу зазначено: «Кабінету Міністрів України, Раді міністрів автономної республіки Крим, Київській та Севастопольській міським державним адміністраціям вивчити питання про присвоєння окремим навчальним та науковим закладам і установам ім'я Івана Огієнка, а також відповідне найменування чи перейменування в установленому порядку вулиць та площ у населених пунктах України». Роком пізніше ім'я Івана Огієнка було присвоєно вулицям міст України, а також Кам'янець-Подільському національному університету.

Проблемі культури Іван Огієнко присвятив значну кількість праць, але основними серед них є: «Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу» [13], «Князь Костянтин Острозький і його культурна праця. Історична монографія» [4], «Дохристиянські вірування українського народу: Історична релігійна монографія» [3], «Філософські містерії» [6], «Тарас Шевченко» [12], «Українська церква» [16] та ін.

Оскільки Іван Огієнко цілком справедливо вважав, що мова є душою нації, найяскравішим виявом її культури, то праці про мову: «Наука про рідномовні обов'язки» [10], «Українська літературна мова. Граматичні основи літературної мови» [14], «Український літературний наголос: мовознавча монографія» [15], «Навчаймо своїх дітей української мови: Проповіді» [11], «Історія української літературної мови» [8] та ін., можна беззастережно віднести до культуротворчих надбань вченого.

Системоутворювальним у дослідженнях Івана Огієнка стосовно моральної культури були поняття «культура» і «мораль» та розкриття глибинних взаємозв'язків між ними.

Нам імпонує думка великого вченого, який наголошує на тому, що культура – це безперервний потік, рух культурних цінностей в суспільстві, який шириться між різними поколіннями та соціальними верствами. У цьому русі засвоюються найцінніші культурні вартості, одні набувають нового звучання, інші губляться, що є наслідком культурної спадкоємності. Поняттям «духовна культура» Іван Огієнко охоплював «... інтелектуальний стан народу, розвиток всенародного розуму: його науки, віри, переконань, звичаїв, етики тощо» [9, с.].

Надто важливим, на нашу думку, є те, що невтомний дослідник Іван Огієнко акцентував на *демократичності української культури*: «Я ще мушу зазначити, – писав науковець, – що українська культура завше означалась великою, справжньою демократичністю... Українці... завше були сіячами ліберальних думок, були передовими людьми, за що доводилося їм не раз й перетерпіти, а то й покласти життя. Все життя українське, увесь розпорядок дому, увесь державний наш лад, – все це повсякчас було демократичним» [13, с. 72].

Доскіпливо аналізуючи історію культурного життя українського народу, вчений дає їй об'єктивну характеристику: «Куди б ми не глянули, скрізь одразу побачимо, як багато створив український народ. Культура наша давня, велика, оригінальна, і серед слов'янських народів посідає почесне, одне з перших місць... народ з такою культурою повинен мати такі ж самі форми і свого державного життя» [13, с. 74]. Незаперечно, така характеристика віддзеркалює сутнісні аспекти української культури. Водночас мусимо зазначити, що і до цього часу наше державне, суспільне й особистісне життя багато в чому не відповідає тим культурологічним підходам, як його розумів Іван Огієнко. Це державне життя руйнують не лише наші давні вороги, а й свої власні, що у кожній порядної людини викликає справедливий осуд і спротив.

Ніби спроектовані в сьогоднішній день, ніби звернені до нинішніх нащадків слова поезії «Конання України» Івана Огієнка, написані майже в кінці життя:

Творців держави в нас замало

І гине рідна наша мати:

Усьоди їй отруйне жало
Й Москва кує підступні грати.

А Україну будувати
Тепер не всяк козак спроможен,
Бо щоб стягнути що до хати –
Про це лиш думає з них кожен.

Ми зле Україну творили:
Лиш вибивали гопака, –
Коли в одне зібрати сили,
Була б нам доля не така [7, с. 35].

Ось це «*Коли в одне зібрати сили*» постійно хвилювало Івана Огієнка. Часто-густо, як добре бачив мислитель, внутрішня боротьба, постійні чвари, бажання «вивищитися», більше «стягнути до власної хати», призводило до *руйнації загальної української хати*. А ця руйнація передусім є духовною, моральною. Брак моральної культури завжди заважав згуртованості, соборності, єдності нації. «Єдність і Згода були головними точками ідеології України всі її віки, бо бракувало їй у нас. Так і в теперішній час: народу поміж її провідниками – таки Єдність і Згода, – конче потрібні нам по всіх ділянках нашого життя...» [5, с. 132].

Релігійний діяч і вчений доводив до свідомості кожного українця ідею про те, що «мовне винародовлення приводить до морального каліцтва». У цьому пункті думка Івана Огієнка є практично ідентичною з думкою філософамовознавця О. Потєбні, який писав, що там, де послаблюється, деформується мовна традиція, там неодмінно відбувається денаціоналізація, втрата національної ідентичності [18].

Мова, як і культура в цілому, на думку Івана Огієнка, є психічним і моральним віддзеркаленням буття українського народу. Мислитель доводив, що

моральність української нації завжди позначалася високим рівнем гуманності, толерантності, емпатійності. Що ж стосується самого поняття «мораль», то Іван Огієнко вважав, що воно охоплює у своїй інтегративній єдності моральну свідомість, діяльність і відносини. Головним у моралі, на думку вченого, є її регулятивна й імперативна здатність. Моральна регуляція – це безперервний процес приведення у відповідність до діючих у суспільстві моральних норм, принципів реальної поведінки особистості, груп, колективів. Мораль здійснює регуляцію поведінки з допомогою загальних для соціуму фундаментальних уявлень про добро і зло, про гідне і негідне, справедливе і несправедливе, отже, з допомогою системи моральних цінностей, які протягом століть формувалися українським народом й узагальнювалися кращими представниками нації.

Імперативність моралі передусім виявляється в тому, що на основі норм-заборон, норм-зразків, норм-рамок визначається належна поведінка особистості, яка є загальною для всіх членів суспільства. Звичайно, наголошував Іван Огієнко, ці норми критично переосмислюються, історично змінюються, наповнюються новим змістом.

Отже, досліджуючи сутність і зміст понять «культура» і «мораль», Іван Огієнко приходив до висновку, що вони є достатньо однорідними, співвідносними, інтегративними. Проте ця співвідносність й інтегративність потребує окремого пояснення. Передусім це пов'язано з тим, що мораль у культурі, як і в суспільному житті, не має свого фіксованого положення, а є «зрізом» і аспектом усього суспільного існування людства. Чим вищий рівень культури, вважав І. Огієнко, тим вищим є і рівень моралі суспільства й особистості, і – навпаки.

Отже, *моральну культуру* Іван Огієнко розглядав як позитивну духовну цінність, як систему світогляду моральних і культурологічних знань і переконань, почуттів і навичок, норм і відносин, інтересів і потреб, культурно-морального досвіду і безпосередньої поведінки, спрямованої на самовдосконалення й самореалізацію.

У своїх багаточисельних працях Іван Огієнко визначив зразки моральної культури на суспільному й особистісному рівнях. До особистісних він відносив: Іонікія Галятовського, Мелетія Смотрицького, Костянтина Острозького, Петра Сагайдачного, Петра Могилу, Миколу Лисенка, Григорія Сковороду, Івана Котляревського, Михайла Драгоманова, Івана Франка, Лесю Українку, Пантелеймона Куліша, Михайла Коцюбинського, Максима Рильського, Павла Тичину та багатьох-багатьох інших.

Проте найдосконалішим зразком моральної культури для кожного українця, на думку Івана Огієнка, є Тарас Шевченко: «Ціле своє життя Шевченко був не тільки поетом, – писав вчений, – він був і правдивим українським громадянином, патріотом, який завжди гаряче відгукувався на долю й долю українського народу» [12, с. 42].

Звертаючись поетичними рядками до постаті Шевченка у вірші «Вставай Тарасе!», Іван Огієнко писав:

Вставай, Тарасе, з домовини,
Могилу темну розвали,
Спасати долю України
Готові всі твої орли!

• • • • •

Минула панщина жорстока,
Нова зродилася стократ,
І України вся широка –
Її катує «старший брат»...
Сумують знов Дніпро і кручі,
Бо все навкруг в чужих руках,
Дере враг рідне на онучі,
І сіє зраду, сіє жах...
Вставай, Тарасе, з домовини,
Могилу темну розвали,

Спасати Долю України

Готові рицарі-орли! [12, с. 410–411].

З чистою совістю і глибоким переконанням варто сказати, що життя і діяльність самого Івана Огієнка є також зразком, еталоном моральної культури для кожного свідомого українця. Влучно про нього сказав ректор Житомирського державного університету імені Івана Франка, професор П. Саух: «...подвижницьке життя і багатогранна творчість Івана Огієнка – апостола духу й совісті нації, які стали для нас живильним джерелом глибоких почуттів, чистого сумління і неспокою думки. Невтомна праця, масштабність і нелінійність мислення цього Великого українця будила національну гордість, патріотичність почуття і нашу національну свідомість, скріплювала дух і віру у свої сили знедоленого народу» [19, с. 5].

Пов'язуючи взаємодоповнювальні категорії «культура» і «мораль» із *справжнім патріотизмом*, Іван Огієнко поетичними рядками засвідчує свою любов до Батьківщини:

Я взяв своє серце малими руками
Й віддано поклав Україні до ніг,
І юна любов розцвілася між нами,
І став я орати твердий переліг.
Й нікому вже більше не дав я любові,
Бо другого серця кохати не маю,
І вірним зостанусь, аж дошки соснові
Єдину любов мою спинять без краю [2, с. 1].

У відомих афоризмах і сентенціях Іван Огієнко писав: «Я злився із своїм народом. Його рани – мої рани, його болі – мої болі». Усе це ніби перегукується з життєвим кредо М. Шашкевича, який писав: «...Вирвеш ми очі і душу ми вирвеш, а не візьмеш милости і віри не візьмеш, а не видреш любови і віри не видреш, бо

руське ми серце та й віра руська» [21, с. 118]. Від цієї життєвої позиції ні Маркіян Шашкевич, ні Іван Огієнко ніколи не відступили, як би тяжко їм не було.

Справжній патріотизм, як вияв духовно-моральної культури, вважав Іван Огієнко, базується на *внутрішній* глибокій вірі. На думку митрополита Іларіона, прикладами патріотизму переповнена вся Біблія, і вона нас навчає того самого, – українського патріотизму, адже служба народові – це головна підвалина науки Христової. Водночас великий мислитель застерігав від вузького націоналізму, шовінізму. Націоналізм, шовінізм – це не лише гріх перед Богом, а й брак справжньої моральної культури особистості. З цього приводу митрополит Іларіон писав: «... український нарід по вірі може бути ким хоче, але він завше повинен залишатися українським народом». І далі релігійний діяч наголошував: «До людей іншої віри не стався вороже. Нехай не буде більше у нас пригноблення інших націй, що живуть у межах нашої держави, бо ми самі були довго пригнобленими... Хто має справжню віру Христову в серці своєму, той повинен до всіх народів мати щирю шану та любов» [7, с. 1].

Натомість народ виявляє свою моральну культуру у *виборі*, з ким йому бути: з народами, які мають високий, чи низький рівень культури? Думка Івана Огієнка є однозначною: *майбутнє українського народу з європейським світом, який має високорозвинену культуру*: «На сході нам тісно: там нема нам науки, нема нам вільного життя, нема нам розвою, тільки звернувшись до заходу зможемо невпинно побільшувати всю свою культуру, а також культуру свого рідного слова, культуру наших творів і в формі, і в змісті. Учатися треба й варто тільки від культурно сильнішого, а такого вчителя на сході ми не знайдемо. Про це рішуче й ясно давно вже навчали кращі представники нашого народу. Тяжкі багатолітні кайдани наших східних вчителів таки викували нам крицеве слово, але не дали йому вільнолюбивих орлиних крил – їх можна знайти тільки на заході» [8, с. 225–226].

Особливу увагу у структурі моральної культури особистості Іван Огієнко надавав *совісті*. Духовний провідник наголошував, що совість – це Око Боже в людині; совість – головна ознака християнської культури; немає совісті – немає й

самої людини, особистості. Жити за совістю – це велика мудрість, адже совісний акт веде людину до морального добра, правди, честі і гідності. Совість, на думку Івана Огієнка, не потребує зовнішніх спонукань, вона має виявлятися в людині природним шляхом. Совість – це внутрішня свобода особистості, це те, що є морально-досконалим. Совість не знає користі, егоїзму, підступництва. Біда сучасної людини якраз і полягає в тому, що вона втратила розуміння сутності совісного акту, а весь її розум вся “освіченість” ніби плаває на поверхні мозку мертвим тілом. Справжня християнська совість – це дорогоцінний і благодатний дарунок Божий людині, вона є живим джерелом відповідальності, справедливості.

Совість завжди пов’язана із *соромом* людини. Є люди, які соромляться чужих негідних вчинків, а є люди, – наголошував Іван Огієнко, – які не соромляться і своєї власної нікчемної поведінки. Якщо у першому випадку – це вияв високої моральної культури, то в другому – її повна відсутність. Вчений наводить приклад, коли деякі несвідомі українці соромляться рідної мови, звичаїв, традицій. Він пише: «соромлення рідної мови батьками – це дошкульна зрада свого народу та найбільший гріх супроти дітей і своєї нації. Дитина, вихована не рідною мовою, ніколи не буде для свого народу національно сильною й *морально сильною*» [10, с. 40].

Розважаючи про сутність людини, її моральність, культуру, Іван Огієнко застосовує *принцип дихотомії*: з одного боку – людина гріховна, а з іншого – вона є подобою Божою, здатною осягнути велич створеного Богом Всесвіту та його гармонію. Мислитель бачить, що людська сутність суперечлива, вона щохвилини перебуває у боротьбі між добром і злом, щастям і нещастям, життям і смертю. У цьому земному існуванні людина повинна шукати і знаходити вищий сенс життя. Воно, на думку митрополита Іларіона, в пізнанні і служінні Богові, народу і є смыслом життя. Служіння є “ніщо”, коли воно нещире, фарисейське, не наповнене духовністю, моральною культурою особистості.

Найбільше щастя – жити з Богом

Усе життя у згоді повній, –

Щоб пахло райським нам Чертогом

У праці відданий, любовній!
Господь і праця для народу –
Життя це нашого основи:
Несімо це у рід із роду,
І дочекаємось обнови!

Рефлексії мислителя, як бачимо, знаходять поетичну форму вияву, вони виразно засвідчують, що щастя людини в її натхненній, творчій праці на благо інших. Людина без праці – це людина без духовної моральної гідності. Чесна праця – це вже наполовину саме щастя, саме так, наполовину: бо цілісне щастя – не лише в чесній праці, але, більше того, улюбимій справі, у натхненній праці над співтворенням Царства Божого. Безробітність, де б не знаходилося її джерело: в суспільстві, чи самій особистості, принижує людину і робить її нещасливою. Вже лише одне почуття, що “я в житті незатребуваний” або, що “я нікому не потрібний у цьому житті”, що я витіснений із великого процесу праці, став соціальним пороком – викликає у серці морально й фізично здорової людини всілякі відчуття особистісної образи, розчарованості. Без праці людина втрачає моральність, культуру, вона з презирством ставиться до норм права, і часто-густо його порушує. Як справедливо наголошує митрополит Іларіон, здоровій людині праця потрібна, як повітря, як самоповага, як радість, як молитва.

Отже, у своїх чисельних працях Іван Огієнко глибоко аналізує соціальні проблеми. Він доводить, що люди рівні перед Богом, але людська недосконалість, гріховність, тваринний егоїзм призводять до тяжкої несправедливості у відносинах між людьми. Принагідно зазначимо, що великий келих несправедливості цьому високому достойнику прийшлося випити сповна. Проте митрополит Іларіон ніколи не втрачав віри в справедливість. Більше того, справедливість він вважав одним із важливих складників моральної культури особистості. Справедливість не можна знайти ні у вигляді загальних правил, ні у вигляді державних установ. Вона не “система”, а життя. Її митрополит Іларіон уявляв як потік живої і предметної любові до людей. У житті найважливішим є живе серце – загальна впевненість, що люди дійсно щиро прагнуть творчої

справедливості і чесно шукають її. Втім Іван Огієнко підкреслював, що рівність людей перед Богом не означає того, що всі люди однакові. Є очевидні речі: люди народжуються різними за статтю, вони є різними за здібностями і схильностями, вони набувають різних духовних і моральних якостей тощо. І справедливість вимагає, щоб до них ставилися відповідно їх індивідуальності, неповторності: безвільному – більше строгості; чесному і щирому – більше довіри; герою – більше шани і т. ін. Але за будь-яких умов, справжня моральна культура особистості не дозволить їй ставитися до іншої зневажливо, з ненавистю. Дух смирення, взаємної поваги, шани має панувати серед людей моральних, культурних. *Ненависть виліковується любов'ю, і лише любов'ю.* У стосунках часто-густо треба мати мужність визнати власну вину. Якщо Я-людина переоцінює саму себе, якщо внутрішньо відмовляється від того, що вона “найрозумніша”, “найкраща”, то вона завжди буде готовою до визнання власної вини, до відповідальності. Саме тому мабуть Іван Огієнко у *моральній відповідальності* людини вбачає потужний елемент моральної культури. Вчений розглядає моральну відповідальність особистості у перспективному й ретроспективному аспектах, надаючи перевагу першому. Його думка у цьому питанні чітка і виразна, а тому цілком зрозуміла: людина є відповідальною перед Богом, іншими людьми, перед самою собою. А тому людина як духовна істота, повинна добре усвідомлювати свої дії, вчинки, власну поведінку. Отже, перше, що потрібне людині яка бажає творити моральну культуру, і культуру взагалі, потрібне почуття відповідальності. Це почуття призводить до самозвільнення, до усвідомлення того, що Людина покликана, зобов'язана бути образом і подобою Божою, отже людиною високої моральної культури. Сила нації, наголошує Іван Огієнко, – в силі її духовності і культури.

Педагог, культурно-освітній, релігійний, громадський діяч Іван Огієнко усе своє життя віддав за силу і міць української нації і тим засвідчив свою високу моральну культуру. Він добре знав потреби, ідеали, прагнення українського народу. Це ніби про нього писав геніальний В. О. Сухомлинський: «Твоя моральна культура визначається тим, наскільки глибоко ти усвідомив спільні для

всіх людей потреби, наскільки свідомо орієтуєшся на них у своїй особистій діяльності». І тут же: «Те, що добре людям, повинно стати твоєю особистою схильністю, твоєю потребою, прагненням, бажанням. Тільки за цієї умови ти станеш справді вільною, а отже, і щасливою людиною» [20, с. 226].

На основі викладеного можна зробити такі висновки:

1. Творча спадщина Івана Огієнка продовжує досліджуватися сучасними вітчизняними і зарубіжними вченими. Проте ці дослідження все ще носять фрагментарний характер, а життя нагально потребує цілісності, універсальності.

2. Іван Огієнко зробив цінний внесок у царину людського Духа, моральної культури особистості, яку вибудовував на засадах віри, любові, добра, совісті, справедливості і відповідальності.

Потребує подальшого дослідження питання моральної культури в сім'ї, суспільстві, церкві тощо.

Література:

1. Бажан М. П. Передмова / М. П. Бажан / Українська радянська енциклопедія. В 13 т. / Гол. ред. М. П. Бажан. – К. : Акад. наук. укр. рад. соц. республіки, 1960. – Т. 1. – С. 5–6.

2. Митрополит Іларіон. Вікові наші рани. – Вінніпег, 1960. – ..... с.

3. Мит. Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу : Історична релігійна монографія / Мит. Іларіон. — К. : Обереги, 1991. —424 с.

4. Мит. Іларіон. Князь Костянтин Острозький і його культурна праця : Історична монографія / Мит. Іларіон. — Вінніпег : Віра й культура, 1958. — 216 с.

5. Митрополит Іларіон. Слово про Ігорів похід. – Вінніпег, 1967. – ..... с.

6. Мит. Іларіон. Твори. Філософські містерії / Мит. Іларіон. — Вінніпег : [б. в.], — 1957. — Т. 1. — 336 с.

7. Огієнко І. До українського народу. (Звернення) // Вісник Міністерства ісповідань УНР. – 1920. – 22 червня. – № 2. – С. 1.

8. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Історія української літературної мови / Упоряд., авт. іст. біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик. – К. : Либідь, 1995. – 296 с.
9. Митрополит Іларіон. Мої проповіді. – Вінніпег, 1973. – ..... с.
10. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Наука про рідномовні обов'язки / Іван Огієнко. – Жовква : Друкарня ОО. Василян у Жовкві, 1936. – 72 с.
11. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Навчаймо своїх дітей української мови: Проповіді. – Вінніпег : Віра й культура, 1961. – 63 с.
12. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Тарас Шевченко / Упоряд., авт. передмови і коментарів М. С. Тимошик. – К. : Наша культура : Наука, 2002. – 440 с.
13. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу / Іван Огієнко. – К. : Фірма «Довіра», 1992. – 141 с.
14. Огієнко І. Українська літературна мова: Граматичні основи літературної мови / Іван Огієнко. — Вінніпег : Saskatoon : The Vospelpres, 1951. — 520 с.
15. Огієнко І. Український літературний наголос: Мовознавча Монографія / Іван Огієнко. — Вінніпег : «Наша культура», 1952. — 304 с.
16. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Українська церква. – Вінніпег, 1982. – 366 с.
17. Педагогічна газета №5 (47) травень, 1998 р.
18. Потєбня А. А. Язык и народность / А. А. Потєбня // Мысль и язык. — К. : СИНТО, 1993. — 192 с.
19. Саух П. Переднє слово / П. Саух / Іван Огієнко у діалозі культур і духовності (Огієнківські читання у Чудодієвому) : збірник наукових праць / За ред. проф. П. Ю. Сауха. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. – 318 с.
20. Сухомлинський В. О. Як виховати справжню людину / В. О. Сухомлинський / Вибрані твори. В 5 т. : Т. 2. – К. : «Радянська школа», 1976. – С. 158–416.

21. Шашкевич М. Твори / Упоряд. М. Й. Шалата. — Київ : Дніпро, 1973.
— 190 с.